

PUPILS FROM SHUMEN AT GREEK SCHOOLS IN TSARIGRAD

Abstract: The historical narrative reveals the young people from Shumen who were educated in Greek schools in Tsarigrad (Constantinople) in the 19th century. The author broadly presents the Great People's School and the Trade School in the island of Halki. The family environment, education and social realisation of Greek trained Shumen pupils showed that these graduates contributed to the spread of Greek language and culture not only in Shumen but also in Bulgaria during the researched period. The Greek culture and educational system influenced the Bulgarian Renaissance society and education. Thus Shumen became a cultural and trade centre of the Northeastern Bulgarian lands during the Renaissance period.

Author information:

Rositsa Angelova

Prof. PhD.

Konstantin Preslavski University of Shumen

✉ r.angelova@shu.bg

🌐 Bulgaria

Keywords:

Shumen, Constantinople, Greek educational structures, culture, XIX century

Гръцката култура и просвета заемат важен дял в духовното пространство на XVIII и XIX в. Затова допринася обстоятелството, че през разглеждания период Цариградската патриаршия разполага със значителен властови инструмент над православното население. Редица личности на гръцкото просвещение скъсват със средновековните виждания за детето и внасят нови идеи в духа на Новото време. Сред тях са Евгениос Вулгарис (1716-1806) и Адамантиос Кораис (1748-1833). Техните творби намират добър прием и широк отзвук по българските земи. За откриването на гръцки училища през периода на Ранното възрождане са налице редица предпоставки, сред които липсата на нов тип училища, подготвени учители с новаторски идеи, нуждите на българската буржоазия. Това проличава от факта, че в градове с компактно българско население също се откриват елински училища. Такива са Свищов, Котел, Шумен, Видин и Карлово.

Шуменската общественост изпитва влиянието на две елински училища. Първото е в Сливен, функционира в периода 1825 – 1828 г. и се свързва с името на Иван Селимински. Популярността му е голяма и в него се учат освен деца от Шумен, а още и от Стара Загора, Карнобат и Жеравна. Вторият център е Котел и се оформя около Райно Попович и Райно Стоянович. Тук учат Г. С. Раковски, Гаврил Кръстевич, Ст. Изворски и др.

Различните знания и влиянието на учителите в тях насочва българите към гръцките училища в различни части на империята. Най-голяма тежест има Великата народна школа в Куручешме, която се издържа с подкрепата на Цариградската патриаршия. Сред възпитаниците и са Г. Кръстевич, Сава Доброплодни, Иван Богоров, Г. С. Раковски. Учебният план и включените дисциплини, извънкласните форми и атмосферата, която цари способстват за формирането и идейното израстване на българските ученици. До 1848 г. тук учи Васил Берон от Котел, Анастас Гранитски, Вичо х. Панов, Сава Филаретов, Димитър Душанов, които пряко или косвено свързват имената си с Шумен и шуменското образование през Възраждането.

Гръцкият образователен модел и структури дават образование на около 160 представители на българската възрожденска интелигенция, като първото място по брой и

влияние се пада на Великата народна школа в Куручешме. Благодарение на гръцките образователни структури българите се запознават с идеите на Новото време, с модернизирания гръцко училище и методи на преподаване, с постиженията на гръцката наука и философия и се трасира пътя за получаване на по-висока образованост. Този разцвет залязва през 40-те години на XIX в. За това допринася националната доктрина на гръцката държава. Нейната „Мегали идея“ е в разрез с българската национална кауза. Независимо от това, в края на XVIII и началото на XIX в. гръцкото просвещение слага положителен знак върху българското културно и политическо развитие.¹

В началото на XIX предприемачи, търговци, занаятчии искат децата им да четат и пишат, да имат елементарни знания по аритметика, стокосзнание, география, естествознание, за да могат да произвеждат, да изнасят на чуждия пазар, да търгуват с близки и далечни страни, да водят своите сметководни книги и кореспонденция и пр. Тези очаквания намират среща в гръцката образователна система. На практика приобщаването на българите към гръцката образованост и култура има положителна последица за българското културно-национално развитие. Според Н. Генчев „гръцките възпитаници пренасят сред българското общество разбиранията за новото светско образование, модерната педагогическа мисъл, взаимоучителната метода. От Гърция идват бунтовните идеи за обновление на обществото, за реформиране на обществените и църковните институции, за създаване на модерна култура на базата на народния език“. [Генчев, 153]

Пряко доказателство намираме в шуменското ежедневие през първата половина на XIX в. През 1840 г. за преславски митрополит е определен Порфирий. Именно той довежда двама учители по гръцки учители в Шумен. Това са Панайот и Тодораки, които освен гръцки език, преподават и аритметика и география. С техните имена се свързва и появата в града на своего рода „елинско училище“. Слабата подготовка на двамата довежда до отстраняването на Тодораки през 1846 г. Мястото му е заето според мен неслучайно от родения в Жеравна Сава Филаретов (1825-1863), завършил Великата народна школа в Куручешме. [Бонева, 29]

Интересни сведения за изучаването на гръцки език в Шумен дава в своето животоописание Стефан Железов. *...Учитель беше то время Ради Гюкчеренлията, и Даскаль Коли комисията ни единъ много старъ. Най-първо на Раде захванахъ азъ да чета филада, сиреч гърски, а, в, г, д, и прочие. На него твърде малко четохъ, което едвам го повня, защото той бил напуснал скоро. Това споредъ разказването днесъ на Г. Раде, било на 1837 годината, когато той учителствувалъ. ...после захванахъ да чета азъ на Даскаль Коля се пакъ гърски, то го повня още подобре, нъ колко время четохъ на него, не повня. Подир то четохъ и на гърку х. Тодораке пакъ гърски, на когото и псалтика начало сторихъ да уча. И после на гърку Панайото, /късію Даскаль дето го думаха/, на него учахме Еленски като папагали безъ да разумяваме що четемъ. После доди Савва филаретъ и на него четохъ гърски съ талкуване на български. Подир него доди другіатъ Савва, Евкарпидисъ (доброплодниій), и на него четохъ Еленски гърси и български. Най-сетне учихъ и на Христаке Златовъ...* [Железов, 90]

Наред с това, силата на Патриаршията и факта, че тя ръководи делата на източноправославните християни в рамките на Османската империя, по-голямата сила на Балканското просвещение кара мнозина българи да се учат в гръцки училища в Цариград. Не правят изключение и шуменци. Според Орлин Събев, определението „гръцки училища“ е условно и е възприето в българската книжнина, вкл. и историческа литература, тъй като в тези

¹ Подробно вж: **Владов, В.** Гръцко-български просветни връзки и отношения (края на XVIII – първата половина на XIX в.). – В: Балканите – език, история, култура. Велико Търново, 2008, т. 1, 115-140 и посочената там литература. - [file:///C:/Users/Toshiba/Downloads/2005%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Toshiba/Downloads/2005%20(1).pdf). (Podrobno vzh: Vladov, V. Gratsko-balgarski prosvetni vrazki i otnoshenia (kraya na HVIII – parvata polovina na HHH v.). – V: Balkanite – ezik, istoria, kultura. Veliko Tarnovo, 2008, t. 1, 115-140 i posochenata tam literatura. - [file:///C:/Users/Toshiba/Downloads/2005%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Toshiba/Downloads/2005%20(1).pdf).)

училища се преподава на гръцки език, а в учебната програма по-голяма тежест имат старогръцката и новогръцката писмена и научна традиция. [Събев, 96-97]

Кои са гръцките училища в Цариград и кои шуменци учат в тях?

I. Велика народна школа (Куручешме; Фенер). Своето начало Великата народна школа отвежда към XI в. През 1454 г. с признаване статута на Патриаршията, училището възобновява своите функции. През първата половина на XIX в. то се помещава в имението на фанариотския род Мурузи в разположения в европейската част на Цариград квартал Куручешме, тъй като се издържа от Димитър Мурузи (1768-1812). Последният е драгоман (преводач) при Високата порта и е обезглавен в Шумен през 1812 г.² Учебното заведение многократно променя наименованието и сградния си фонд, като най-накрая през 1881 г. се установява в кв. Фенер. То няма статут на висше училище, но е факт, че през годините в него образованост получават значителен брой интелектуалци на XIX в., гърци, българи, както влашки и молдовски князе.

Сред директорите на училището са Николаос Логадис (1779-1835) и месемврийския митрополит Самуил. Последният от септември 1830 до януари 1835 г. е мраморноостровен митрополит, избран на 31 януари 1835 г. Подава оставка на 26 март 1836 г., вероятно за да стане директор на учебното заведение.

Най-много българи учат във Великата народна школа през втората четвърт на XIX в, когато училището се помещава в кв. Куручешме, поради което в българската историческа памет по-голяма популярност то има с името Куручешме. Първите българи постъпват в школата през 1836 г. и обучение преминават около 43 младежа. Тук учат Сава Доброплодни (около 1835-1842), Райно Попович, Георги С. Раковски (1837-1840), Стефан Изворски, учител в Шумен 1845-1847 (1843-1845), Сава Филаретов, Анастас Гранитски (около 1835-1840) и др.

Учениците сами плащат обучението си и понеже сумата е около 2 000 гроша, често тези средства се осигуряват от заможни българи. Обучението е разделено на две степени – първи и втори клас. В учебният план са застъпени дисциплини като катехизис и богословие, антична и нова философия, логика, психология, история и география, реторика, литература, старогръцки, латински, новогръцки и френски език, математика, физика, астрономия и химия. [Веселинов, 152] Видно е, че възпитаниците на народната школа получават разнообразна и висока за времето подготовка. А обучението по френски език е задълбочено и степента на усвояване на френския език е на висота.

В различни периоди тук учат над 50 българи, за които няма ясни сведения, че са се дипломирали. Изключение прави С. Доброплодни, който твърди, че през 1842 г. завършва Великата народна школа и че лично Вселенския патриарх му връчва дипломата, подписана от Светия синод и директора на училището. [Събев, 102]

Единственият шуменец, който учи в това училище е Вичо Х. Панов и то преди 1848 г.³ В периода 1848-1853 г. той продължава обучението си във Военномедицинското училище в Цариград. Академик Никола Начов посочва, че Вичо Х. Панов учи в Куручешме, но не е

² Димитър Мурузи (1768-1812) е от знатен гръцки род. Баща му е бил велик драгоман в Цариград, и господар на Молдова. Брат му Димитър също е бил велик драгоман при Високата порта и господар на Молдова и Влашко. Според Стоян Маслев, преди посичането на Д. Мурузи в Шумен му е разрешено да извърши църковните обреди според християнския канон. Последното му желание е да дари църквата „Възнесение христово“ и той дарява потир. Разкриването на гроба му и надписът на надгробната плоча свидетелстват, че Д. Мурузи не е посечен жестоко, както се твърди в гръцката историография, че главата му не е занасяна в Цариград, а че е почетно погребан наравно с ктиторите на църквата. – **Маслев, Ст.** Надгробната плоча на Димитър Мурузи в Коларовград. – Известия на Народния музей Коларовград. Книга I. Варна, 1960, с. 103. (– Maslev, St. Nadgrobnata plocha na Dimitar Muruzi v Kolarovgrad. – Izvestia na Narodnia muzeu Kolarovgrad. Kniga I. Varna, 1960, s. 103.)

³ За Вичо Панов виж още ДА Шумен, ф. 642 К, оп. 1, а.е. 1-59. (Za Vicho Panov vizh oshte DA Shumen, f. 642 K, op. 1, a.e. 1-59.)

намерил сведения дали това е станало преди да постъпи във Военномедицинското училище. [Начов, 135]

Вичо Панов е роден в Шумен на 11 март 1827 г. Расте в богато семейство като обично дете, тай като баща му Хаджи Паню умира рано. Майка му Ангелина е внучка на шуменския първенец Хаджи Жеко и дядото го насърчава в получаването на грамотност. Със средства помага и вуйчо му, хаджи Симеонко хаджи Вичев. В семейството на Ангелина и хаджи Паню се раждат две деца – Вичо и Васил (Величко), който по-късно става търговец.

В родния си град Вичо завършва килийното училище. Вероятно Панов още през 1844 г. е в Куручешме, защото със съучениците си е сред спомоществователите на книгата „Православное оучение или сокращено християнско богословие” от Иларион Стоянов Ееленчанин (Макариополски), издадена в Цариград през 1844 г. Преди 1848 г. Вичо учи в известното гръцко училище Куручешме. Изборът на учебно заведение според мен не е случаен. 40-те години на XIX век могат да бъдат определени като епохата на Куручешме в Шумен. В града учителстват бележити българи, усвоили знания и светоглед във Великата народна школа. Сред тях личат имената на Стефан Изворски (1845-1847), Сава Доброплодни (184-1852), Иван Богоров (1851-1852). Дядото, както и вуйчото на Вичо Панов са именно тези, които участвайки в икономическия и обществен живот на Шумен дават препитание на много бележити българи, завършили в училището.

Меценат на Вичо, който поема частично издръжката му в Куручешме, а от 1853 г. и в университета в Монпелие, Франция е Стефан Богориди. [Радкова, 155] Освен Румяна Радкова това твърдение срещаме и в Къна Бойчева, според която Ст. Богориди изпраща да се учат във Франция – Гаврил Кръстевич, право в Париж и В. Панов в Монпелие.

Това обаче поставя под съмнение разказа на дъщеря му Елена, която твърди, че при пребиваването си във Франция д-р Вичо Панов присъства на тържествата по случай сватбата на Клементина Бурбон – Орлеанска с Клементина за Аугуст фон Сакс-Кобург-Гота-Кохари, от когото има пет деца. Сватбата е през 1843 г. и е последвана, от дълъг меден месец по време на който младата двойка пропътувала почти цяла Европа. Ако приемем това за вярно, би следвало Вичо Панов да е бил във Франция през същата 1843 г.

През 50-те години на XIX в. Вичо Панов продължава образованието си във Франция. Тук специализира медицина в Монпелие и известно време практикува в гр. Орлеан. Финансово отново го подпомагат Стефан Богориди и за пореден път вуйчо му Хаджи Симеонко х. Вичев. След френския период вместо в Шумен, Панов се връща в Цариград, но учи във Военномедицинското училище. Същевременно той практикува. Престоят в турската столица дава възможност Панов да поддържа контакти с бележити българи. След завръщането си по българските земи за известно време работи като градски лекар в Габрово (13 юли 1857 - 25 септември 1858). Оценявайки важността на просветата той дарява 1500 гроша на габровското училище. За кратко време има частна практика в Пловдив, но решава и се завръща в Шумен.

Завръщайки се в родния си град през 1860 г. д-р В. Панов попада в епицентъра на борбата на шуменци срещу гръцкия владика Вениамин. Високото образование бързо му спечелват уважението на шуменци и не случайно д-р В. Панов е избран да представлява християните от преславска епархия, както и тези от Ески Джумая (дн. гр. Търговище) и Котел в Цариград. [Бонева, 97-98] За турската столица Панов отпътува на 28 април 1861 г. Тук с други представители настояват пред турското правителство за пълна църковно-народна независимост в рамките на източното православие.⁴

⁴ За политиката, която следват д-р в. Панов и д-р Чомаков по черковния въпрос виж и дописка на страниците на в. „България”, I, бр. 20, 27 авг. 1862. (За politikata, koyato sledvat d-r v. Panov i d-r Chomakov po cherkovnia vapros vizh i dopiska na stranitsite na v. „Bulgaria”, I, br. 20, 27 avg. 1862.)

През 1862 г. д-р Панов е назначен от турското правителство за главен надзирател на лекарите в Добруджа. По тази причина той подава оставка като представител на шуменци и отпътува за Кюстенджа, където работи като военен лекар под името Вичони бей. Тук с него работят още двама българи П. Минчевич и Георги Янкулов. В Кюстенджа Панов е в периода 1862-1864 г. През периода в града пламва епидемия, която взема много жертви. Репутацията му е разклатена, обвиняват го че е отровил войската. Предупреден от свои съмишленици, той напуска Кюстенджа и отива в Браила. Вероятно тук се жени. Това обвинение вероятно е факт, защото в архива му се пази писмо от директора на Правителственото медицинско училище в Цариград в което го съветва да се завърне в столицата и се защити.⁵

Малко по-късно, през май 1864 г. е изпратен в Северозападна България (Видин, Лом, Оряхово, Никопол) където върлува тиф и дизентерия. Видинският гръцки митрополит обаче не одобрява бореца за независима българска църква и скоро се отървава от него, като го клевети пред турските власти. Панов заминава за Цариград, но разбира че и тук не е сигурно за него и отива в Браила. С помощта на Георги С. Раковски от 1864 г. е на румънска държавна служба и получава назначение като градски лекар в гр. Александрия. Не е за пренебрегване факта, че Г. С. Раковски също за кратко свързва съдбата си с Куручешме. В Александрия Панов остава почти 13 години, до Освобождението на България (от 1864 до 1871 г. е градски лекар, а от 1871 до 1875 г. е лекар в градската болница).

В Александрия Панов е член на настоятелството на българското читалище и на в. „Отечество”. Привърженик на мирните средства за борба, той дарява 150 франка на Българското благотворително дружество в Букурещ през май 1877 г. за закупуване на две знамена и санитарни материали за нуждите на българското опълчение. . Ето какво пише в писмо от 28 февруари до Г. Раковски, в което го уведомява за посещението на Панайот Хитов в Александрия и срещата му с тамошните сънародници: „Българите желаят голямото дело, но кисите им са твърде слаби и г-н Хитов от тас страна остана неблагодарен..., но му се врекохме синца, че ще мислим да собираме нещо, ачи ще видим до где ще иди туй вричание.” През есента на 1876 г. д-р В. Панов е избран за председател на Българското благотворително общество в гр. Александрия, поделение на БЦБО (Българското централно благотворително общество) в Букурещ, която е най-активната организация на българската емиграция по онова време.” [Жечев]

След 1878 г. той се завръща в родния си град и работи като градски лекар и управител на шуменската болница (1881-1185; 1887-1899). Същевременно доставя от Брашов първия дарак, който обаче оставя на семейството на леля си Россия. Даракът е инсталиран на долния етаж на къщата му, но поради недоволството на шуменци заради праха и шума, той е изнесен в края на града. По-късно Панов доставя от Румъния воденични камъни и части за мелница. Открива мелница, но тя скоро фалира. Според съпруга на леля му Россия д-р Неделчо Неделчев – „беше скъперник. Между старите лекари е минавал за много добър лекар практик. Беше висок, сух и слаб човек.” [Спомени, 202]

Д-р Вичо Панов се жени през юни 1863 г. в Браила за румънка⁶, но поради несходства в характера бързо се разделят. С него живее най-малката сестра на майка му Ангелина - Златка, която се грижи за него. Има дъщеря Елена, омъжена за Иван Багрянов, министър на земеделието (1938-1941 г.) и министър председател на България през юни-август 1944 г.

Медикът и общественик д-р Вичо Панов умира на 18 май 1916 г. в чифлика си в Теке Козлуджа, дн. с. Избул. [Шпатов, 79-82]

II. Търговското училище на о. Халки. Началото му е поставено през 1831 г. като част от гръцкия манастир „Света Богородица”, разположен на втория по големина принцов остров в

⁵ ДА Шумен, ф. 642 К, оп. 1, а.е. 32. (DA Shumen, f. 642 K, op. 1, a.e. 32.)

⁶ Българска пчела, 12 юли 1863. (Balgarska pchela, 12 yuli 1863)

Мраморно море - остров Халки. Инициативата принадлежи на заможни гръцки банкери и търговци. Това е първото специализирано търговско училище в рамките на Османската империя. За близо един век тук учат около 3600-4600 ученици от различни народности. Интересно е, че в началото директор и главен учител е българинът Андон Хаджи Кримчев от Сливен. Обучението е с продължителност осем години, има пет подготвителни класа и три специализирани по търговски дела. В учебния план е заложено изучаването на гръцки, английски, немски, френски, италиански, испански, румънски, руски, турски и арабски езици. [Веселинов, 158-159] Сред специалните предмети са математика, счетоводство, търговска кореспонденция, история на търговията, банково дело. Не са изпуснати и общообразователните предмети - химия физика, история, география, минералогия, ботаника, зоология, антропология, философия, етика, психология, граматика и поезия.

Според Орлин Събев сигурни данни има за това, че тук са учили 23 българи, след които Никола Бакалов от Калофер, Никола и Стоян Тъпчилещови.

Косвени свидетелства дават податки, че тук учи шуменеца **Антон х. Савов**. В своята книга за генерал Сава Савов Виолета Божерянова дава интересни сведения за родословието на генерала. Там четем: „Третият син на хаджи Сава – Антон, учи на остров Халки, който влиза в състава на днешните Принцови острови в Турция. Днес този остров се нарича Хайбели ад. Там получава солидно образование за времето си в търговското училище. То е създадено от някой си Антон от Сливен, за да се обучават в него главно синовете на гръцките търговци от Истанбул и както пише Н. Начов „от другаде на държавата”. Това училище се помещава в стария манастир „Успение на Света Богородица”, на североизточния хълм сред хубава борова и маслинова гора. Директор на училището става основателят му, но само за две години, защото умира в Бурса, където отива да се лекува в минералните бани”. [Божерянова, 34-35] Не бива да се съмняваме във верността на твърдението, предвид факта, че посочените сведения са от родословното дърво, съставено през 1914 г. от Панайот (Панко) Савов. [Божерянова, 35]

Тези сведения се потвърждават и от доклада на френския дипломат Барон Де Боа Леконт, който се запознава с Хаджи Сава. Според него той е бележит българин, наред с Найден, глава на общината в Одрин и мали Вълко от рода на Чалъковците. Баронът посещава Шумен в периода 1833-1834 г. и дава конкретни цифри: Шумен, 00 семейства, 75 ученици; Русе, 800 семейства, 60 ученици. И продължава: „Жените, разказвал главния учител в Шумен, даже най-бедните, ни водят децата си и ни казват: Ето децата ни, земете ги, бийте ги, правете каквото щете, но направете ги учени”. Според Барон Де Боа Леконт в училището се преподава гръцки и български, но има ламтеж за западноевропейски езици. Затова и главата на общината в Шумен, Савва изпратил един от синовете си в Цариград да научи френски и италиански.⁷

Кой е Антон? Антон е син на шуменския чорбаджия хаджи Сава. Дядо му хаджи Илия тръгва от Бурса, през Цариград където е търговец на колониални стоки и предприемач. Той доставя храни за турската армия. Говори перфектно български и турски. При една от поредните руско-турски войни (1787-1791) хаджи Илия получава поръчка да снабдява и турската армия в Шумен, където е разположен един от най-големите гарнизони на империята. Хаджи Илия изпраща за целта в Шумен своя син хаджи Сава. Владеещ добре български и италиански, той скоро получава доверието на османските власти и забогатява. А занаятчийското му предприятие – дикиджийска работилница, има характер на манифактура.

Бащата, хаджи Сава пристига в Шумен през 1787 г. и поставя началото на рода Савови.⁸ Той е един от ктиторите на манастира Ивиرون в Атон, епитроп на църквата „Свето Възнесение”

⁷ За това и в: **Генчев, Н.** Франция в българското духовно възраждане. С., 1979, с. 87. („българският примас” от Шумен изпраща през 1834 г. своя син в Цариград да учи френски и италиански език”)

⁸ Подробно за него вж: **Божерянова, В.** Генерал Сава Савов. Всичко и всички за България. С., 2008, 10-32.

Bozheryanova, V. General Sava Savov. Vsichko i vsichki za Bulgaria. S., 2008, 10-32.)

в Шумен (1808-1823). Хаджи Сава бързо се налага като лидер на българската общност в града. Именно неговото име стои начело на списъка с чорбаджии, подписали интересен документ, озаглавен „Законник” на 21 ноември 1835 г.

Хаджи Сава е женен за шуменката Анастасия. Имат седем деца: четири момчета – Панайот, Коста (съпруга Янка), Антон (неженен), Андрей (неженен) и три момичета – първородната Еленка (Елена), омъжена за Димитраки Хаджипанев, Мария и София. Уреденият брак помага на чужденеца хаджи Сава да се сроди с една от най-богатите и влиятелни фамилии в града.

Най-големи са синовете Коста и Панайот, които учат в училището на д-р Иван Селимински в Сливен в периода 1825-1828 г. Известна е връзката на фамилията с гръцкото въстание от 1820 г., както и създаденото от д-р Иван Селимински Тойно родолюбиво братство. За това свидетелства и Барон Де Боа Леконт: „В 1820 г., казал той (хаджи Савва – бел.моя, Р. А) гръцки пратеници бяха убедили трите народа да се повдигнат. Гърците трябваше да имат за цар Ипсиланти, власите Суцо, за нас не бе решено. Ний знаехме много добре, че сме били някога народ голям и могъщ, че някога сме били голяма и могъща нация. Надявахме се, че пак ще достигнем старото си величие. Заедно с други българи колко войници можем да дадем ний, намерихме че могат да се намерят 200 000 в състояние да носят оръжие. Планът на въстанието биде открит от Портата преди да бъде изпълнен. Портата арестува известно число от нас и ги обеси. Несполуката на Ипсиланти довърши провалата на нашите планове. Пристигането на русите в 1828 ни накара да подемем същите тия идеи; те ни поканиха да се присъединим към тях. Попитахме ги: ще ли получим като награда едно национално съществуване? Те ни дадоха туй обещание. Досега хиляди измежду нас им послужиха тогава като помощници и водачи през планините. Без тая помощ те никога не биха се наели да минат Балкана. При сключването на мира ний видяхме, че те едновременно ни излъгаха и ни компрометираха пред турците. Ние сега се страхуваме от султана. Тогава те ни предложиха на нас, както и на гърците и на арменците да отидем с тях. Гърците и ней се решавахме на туй, арменците се извиниха, че били много бедни. След сключването на мира (Одринския мирен договор- бел.моя), цар Отон биде поставен крал на Гърция и припознат от султана и Силите. Тогава ний му писахме да се съюзи с нас за общо дело. Неговият отговор нито унищожи, нито потвърди нашите надежди. Ний чувстваме добре, че сме още много невежи, за да се залавяме сами. Не биха могли да ни дадат гръцки княз, както бе най-напред у власите”.⁹

Барон Де Боа Леконт е впечатлен от трезвото мислене на шуменския първенец, от скромността му, че българите още не са готови, но и на вижданията му за българското бъдеще, а именно, че България трябва да включва всички земи, където българите са мнозинство, и между тия земи посочва долината на Марица. Безспорно според френския дипломат българският първенец изказва мнението на лица, силни с влияние върху техните сънародници.¹⁰ Направеното отклонение има само за цел да подчертае средата, в която живее Антон х. Савов.

⁹ Цит. по **Радев, С.** По пътеките на историята. Един френски дипломат за българите в 1834. – В: Билярски, Ц. В. През 1833-1834 г. френският дипломат Барон де Боа Леконт открива България и българите. -

https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=942:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61; 22 авг. 2020. Превод или преразказ има и в **Божерянова, В.** Генерал Сава Савов, с. 23. (Tsit. po Radev, S. Po patekite na istoriyata. Edin frenski diplomat za balgarite v 1834. – V: Bilyarski, Ts. V. Prez 1833-1834 g. frenskiyat diplomat Baron de Boa Lekont открива Bulgaria i balgarite. - https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=942:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61; 22 авг. 2020. Prevod ili prerazkaz ima i v Bozheryanova, V. General Sava Savov, s. 23.)

¹⁰ **Радев, С.** По пътеките на историята. Един френски дипломат за българите в 1834. – В: Билярски, Ц. В. През 1833-1834 г. френският дипломат Барон де Боа Леконт открива България и българите. - https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=942:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61; 22 авг. 2020.

Вероятно д-р Селимински осъществява контакта с директора на Търговското училище, който е от Сливен, за да може синът на хаджи Сава Антон да продължи образованието си в новосъздаденото училище и научи френски и италиански, както и търговски науки, за да помага в семейния бизнес. Според нас би трябвало това да е станало в периода 1833/34 - 1845 г., защото след това името на Антон хаджи Савов се среща често в шуменските анали.

С името на Антон се свързва и началото на борбата за църковна независимост в Преславска епархия. През април – май 1845 г. Антон Хаджисавов от Шумен взема участие в представителното събрание на българите в Цариград, свикано по повод исканията за църковна независимост. На 23 април с. г. двама от тях – Антон хаджи Савов и русенецът Петър хаджи Петков поднасят на Великия везир прошениято, съставено от Неофит Бозвели. [Шумен и Шуменско, 219-220] Последните двама са автори на още едно прошение, в което се настоява за избиране на трима българи архиереи, които да заседават в патриаршеския синод в качеството си на свидетели на българския народ.

Само две години по-късно, той е сред членовете на училищното настоятелство, което подписва договор със Сава Филаретов да преподава в шуменските училища. Договорът е с дата 1 април 1847 г., а подписът е на Антон Хаджисавов. [Шумен и Шуменско, 254]

Антон хаджи Савов не се занимава с търговската дейност на фамилията. С нея се ангажират братята му Коста и Панайот. Антон се реализира като ковчежник. В запазен документ от 1853 г. за платен селскостопански данък за кааза Шумен от чорбаджи Атанас на стойност 41 669 гроша, стои подписът на Антон хаджи Савов като ковчежник, т.е. той е ковчежник. [Божемянова, 47]

През 1856 г. се организира театрално представление в Шумен и това е постановката Михал Мишккод. Сред първите артисти на сцената са Добри Войников, Васил Друмев и Васил Стоянов. Ето разказа на Васил Стоянов: „ А пък след една година от основаването на читалището, даде се в Шумен пръв път театрално представление от по-възрастните и развити ученици от полугимназията, ръководени и приготвени нарочно за това представление от учителите Доброплодни и Миланович. Представи се комедията „Михал” и учениците, които играха главни роли, бяха В. Друмев, Стоян поп Рафаилов (сега д-р Радославов в Русе), Иванчо х. Василев, родом от Ямбол, починал в Босна през 1865 г. като военен доктор на турска служба, Андон Енев Ченгелиев и аз Васил Димитров Патамански и пр...Представлението беше в голямото салонче на Костовата /или Петровата /ракиджийница срещу голямата тогаз жълта къща на Костаки хаджи Савов; чини ми се че в това здание имаше за френски дрехи работилница на г-жа Шопова и П. Попов. Салончето беше препълнено с публика, между която личаха призованите по този случай с особена покана граждански и военни турски лица и до тях, по-видните български, турски, арменски и еврейски първенци; имаше няколко гости от Търново. На първо място стоеше шуменският каймакамин Юсмен бей /сетне Юсмен паша/, до него отдясно Анастас чорбаджи и отляво Андоначи хаджи Савов. Преди започването на представлението и подир свършването му, както и между антрактите, свиреше музикалната банда от шуменските младежи”. [Стоянова, 26]

Антон няма семейство и отдава живота си на българската възрожденска кауза. В личен план се грижи за образованието на своя племенник Сава Панайотов Савов. Майката на Сава - Димитрица Андреева, е третата съпруга на Панайот Савов. Тя сама се грижи за детето си Сава, след като съпругът и Панайот Савов умира при злополука още докато е бременна. Любовта и грижите на чичото компенсират загубата на бащата. В края на живота си Антон хаджи Савов

Radev, S. Po patekrite na istoriyata. Edin frenski diplomat za balgarite v 1834. – V: Bilyarski, Ts. V. Prez 1833-1834 g. frenskiyat diplomat Baron de Boa Lekont otkriva Bulgaria i balgarite. - https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=942:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61; 22 avg. 2020.)

дарява своята къща на любимия племенник. Той завежда Сава през 1883 г. да го запише да учи във Военното училище в София.

Ето как Антон х. Савов е описан в спомените на шуменци: „Хаджи Андоначи живееше в бащината си къща на старата черковна улица, срещу Анастас Стоянов. Почина около 1892-1893 г. Знаеше добре гръцки и турски. Учил в Цариград и на о. Халки. След Освобождението бил прегазен от кола, която му счупила крака, та ходеше с патерици. Участвал още в самото начало в черковния въпрос и бил избран в 40-ях години за епархийски представител в Цариград. По-късно се е борил срещу владиката Венеамин. Починал на 80-82 г. Къщата на Андоначи останала на ген. Сава Савов и се събори”. [Спомени, 23]

III. Богословско училище на остров Халки. То е създадено през 1844 г. с цел подготовка на кадри за висшето духовенство. Помещава се в манастира „Света Троица”. Курсът на обучение е седемгодишен, като през първите четири години се изучават общообразователни дисциплини, а в останалите три – богословски. Няма шуменец, който да е учил в това училище. Факт е обаче, че един от възпитаниците му – Одисей Попниколов, който учи тук в периода 1856-1863, по-късно познат като Варненско-преславски митрополит Симеон свързва живота си макар и за кратко с гр. Шумен. До 1882 г. седалището на митрополита е именно гр. Шумен. С шуменци митрополит Симеон запазва тесни и приятелски отношения.

В гръцките училища в Цариград учат двама шуменци – д-р Вичо Панов и Антон Хаджисавов. Двамата запазват народностния си дух и работят за възраждането на шуменци, всеки според своите сили и интереси. Благодарение на д-р Панов и Антон Хаджисавов втората четвърт на XIX в. може да бъде определена като „епохата на Куручешме в Шумен”. Връзките и контактите с интелектуалци от столицата на Османската империя спомагат двамата да се впишат в църковно-националните борби на българите през възрожденската епоха, а в Шумен да преподават много възрожденци, завършили гръцки училища в Цариград.

References:

1. Bozheryanova, V. General Sava Savov. Vsichko i vsichki za Bulgaria. S., 2008.
2. Boneva, V. Balgarskoto vazrazhdane v Shumen i Shumensko. Tsarkovno-natsionalni borbi i postizhenia. VT, 2002.
3. Veselinov 2003: Veselinov, D. Istoriya na obuchenieto po frenski ezik v Bulgariya prez Vazrazhdaneto. S., 2003.
4. Genchev, N. Balgarsko vazrazhdane. S., 1988.
5. Zhelezov, St. Zhitieto mi ili zhivotoopisaniето mi. – V: Shepot v korenite. Parva kniga za staria Shumen. Shumen, 2004.
6. Zhechev, N. D-r Vicho Panov – viden medik i obshtestvenik. – Treta vazrast, 15 may 2018
7. Maslev, St. Nadgrobnata plocha na Dimitar Muruzi v Kolarovgrad. – Izvestia na Narodnia muzey Kolarovgrad. Kniga I. Varna, 1960.
8. Nachov, N. Tsarigrad kato kulturen tsentar na balgarite do 1877 g. – Sbornik na BAN, kniga 19. Klon Istoriko-filologicheski i filosofsko-obshtestven 12. S., 1925, s. 135 i belezhka № 1.
9. Radkova, R. Za znania v „chuzhdina”. S., 2019
10. Spomeni na shumentsi za edna otminala epoha. Intervyuta i belezhki na Georgi Dzhumaliev – chast II. Varna, 2016, 112-114
11. Sabev 2019: Sabev, O. Prosveteni na Iztok s lachite na Zapada. S., 2019
12. Shpatov, Kr. Lekari-shumentsi prez Vazrazhdaneto. – Shumen i Shumensko. Izsledvania, saobshtenia, dokumenti i materialii. Kniga III. Shumen, 1971
13. Shumen i Shumensko HV-HIH v. Shumen, 1996